

ABBASİLER DÖNEMİ BAĞDAT ÇARŞILARI*

Baghdad Bazaars In The Period of Abbasid

Aydın ÇELİK*

Taner YILDIRIM**

ÖZET

Ebu Cafer el-Mansur'un, ciddi araştırmalar sonucu, iklimi, ekonomik imkânları ve askeri açıdan elverişli konumu bakımından uygun bulunduğu Bağdat, dört yıl gibi kısa bir zaman içerisinde mamur hale getirilerek, Abbasiler döneminde dünya ticaretinin adeta parlayan bir yıldızı oldu. Selam ve esenlik yurdu olarak nitelendirilen Bağdat, özellikle düzenli çarşı ve pazarları ile ön plana çıkmaktaydı. Zira belirli bir plan dâhilinde; ana caddeler üzerinde veya bu ana caddeye açılan sokaklarda ya da farklı mekânlarda müstakil olarak inşa edilen çarşılar, düzen ve intizamı ile göz doldurmaktaydı.

Çalışmamızda, Abbasiler dönemi içerisinde geniş hinterlandı ile ticaretin efendiliğini elinde bulunduran ve dünya ticaretine yön veren Bağdat'ın, çarşı ve pazarları ile sahip olduğu ticarî potansiyelini ele almaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, Bağdat, Ticâret, Tüccar, Pazar.

ABSTRACT

As a result of Ebu Cafer el-Mansour's serious investigations, Baghdad, which is approved in point of its climate, economical opportunities and suitable position in military branch, officially became a star of the trade of the world by improving in the period of Abbasid. Baghdad, which is known as a salutation and healthiness home, especially stood out with its ordered markets and bazaars. Owing to the fact that, in a certain plan, bazaars, where they were built as detached on high streets, streets which are connected with these high streets, or in different places, attracted attention with their order and arrangement.

In our study, we tried to take up Baghdad, which directs the trade of the world, has politeness of trade and large hinterland in Abbasids term; and its commercial potential which it has through its markets and bazaars.

Key Words: The Abbasid, Baghdad, Trade, Merchant, Bazaar.

GİRİŞ

Tarihte üç tür gereksinim insanların bir araya toplanmasına sebep olmuştur. Bunlar; besin, savunma ve değiş-tokuş yani ticarettir¹. Bağdat şehrinin kuruluşuna bakıldığında bu üç özelliğin de mevcut olduğu görülmektedir.

Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansur tarafından 100.000 işçi ve ustanın bir araya getirilerek miladi 145/762 yılında inşasına başlatılan Bağdat şehri, bir diğer ismiyle Medinetü's-Selam (selam ve esenlik şehri)² 149/766 yılında Abbasi devletinin hilafet merkezi olarak tamamlandı³. Tarihçiler,

*Bu çalışma, 24-25 Haziran 2010 Tarihli Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi tarafından gerçekleştirilen *İkinci İktisat Tarihi Kongresi*'nde tebliğ olarak sunulmuştur.

*Doç. Dr. Aydın ÇELİK, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü. acelik1@firat.edu.tr

** Arş. Gör. Taner YILDIRIM, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih. tyildirim23@hotmail.com.

¹ Nikita Elisseeff, "Fiziki Plan", *İslam Şehri* (çev. E. Topçugil), İstanbul, 1992, s. 124.

² Bağdat'a verilen isimler ile ilgili geniş bilgi için bakınız; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit), c. III, İstanbul, 1987, s. 195-197.

³ Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu't-Taberî "Tarîhu'l-Umem ve'l-Mulûk"* (thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim), Beyrut, 1962, c. II, s. 614; Ebu Bekr Ahmet b. Ali Hatip el-Bağdadi, *Tarih Bağdad*, c. I Kahire, 1951, s. 87-88; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), c. I, İstanbul, 1989, s. 449-50; Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. III, s. 197.

Bağdat'ın, İslam öncesi devirde pek çok yerleşim alanının bulunduğu bir yerde kurulduğunu belirtmektedirler. Bu eski yerleşim birimlerinden birisi de Sarât'ın kuzeyinde, Dicle'nin batı yakasında bulunan Bağdat köyü idi. Buranın yıllık panayırların kurulduğu Badurya olduğu belirtilmektedir. Bu yer Bağdat'ın kurulmasından sonra Kerh olarak bilinen önemli bir ticaret merkezi oldu⁴. Taberî'nin belirttiğine göre, Halife Mansur, Bağdat'ı kuşatan Fırat ve Dicle nehirlerinin önemine vurgu yaparak; “*Dicle nehri bizi Çin'e bağlar ve böylelikle onunla aramızda hiçbir bir engel kalmaz. Çünkü bu nehir sayesinde Ermenistan, el-Cezire ve denizdeki her şey bize ulaşır*” demektedir. Fırat nehri ise Rakka ve Şam civarlarındaki ürünleri Bağdat'a taşımaktaydı. Tüm bunların üzerine halife, Sarat'ta karargâhını kurup, şehrin planını çizdikten sonra burayı dört kısma ayırdı ve her bir kısmın başına ise görevliler tayin etti⁵.

İlk İslam şehirlerinden olan Basra, Kûfe ve Fustat şehirlerinin kuruluşunda askerî ve idarî menfaatler ön planda tutulurken, hilafet merkezi olmak üzere önceden planlanan Bağdat şehrinin kuruluşunda da aynı menfaatler göz önünde bulundurulmakla birlikte iktisâdî konumunun ciddi bir şekilde hesaba katıldığı anlaşılmaktadır. Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansur, ciddi bir inceleme neticesinde, iklimi, ekonomik imkânları ve askeri açıdan elverişli konumu bakımından uygun bulunduğu Bağdat mevkiini seçti. Çünkü Horasan yolu buradan geçmekte ve kervan yollarının kesiştiği bu bölgede her ay panayırlar kurulmaktaydı. Bu bakımdan gerek yerli halk gerekse de askerler herhangi bir erzak sıkıntısına girmeyeceklerdi. Halife Mansur, şehrin kuruluşunda göz önünde bulundurduğu hususların başında, fiyatların yüksek olmaması ve halkın geçimini rahatça sağlayabileceği bir bölgeyi seçebilmek, arzusunu taşıyordu. Bu nedenle Ebu Ca'fer el-Mansur bölgede birkaç gün kalıp, gecesi ve gündüzü ile her açıdan değerlendirdikten sonra şehrin kurulması kararını verdi⁶.

Halife Mansur'un temellerini ilk kez attığı yuvarlak planlı⁷ şehirde çarşılar önemli yere sahipti. En dıştaki büyük surdan, iç sura doğru uzanan dört yol boyunca yüksek kemerli dükkânlardan oluşan dört pazar, ayrıca surların dışında da pazaryerleri bulunmaktaydı⁸. Mesela Harbiyye'de, İranlılar ve Semerkand civarından gelen gruplar oturuyordu⁹. Halife Ebu Cafer el-Mansur, Ebu Zekeriyya Yahya b. Abdullah denilen kişiyi, bu çarşıların başına muhtesip olarak atadı ve 157/773 yılına geldiğinde merkezdeki çarşıların Kerh'e nakledilmesini istedi. Şehrin büyümesi ile birlikte, Horasan, Semerkant, Merv, Belh, Buhara ve Harezmi gibi beldelerden gelen tüccarlar için ayrı mahalleler oluşturulup, bunların her birine reisler tayin edildi¹⁰.

Harun er-Reşid devrine geldiğinde (170-193/786-809), nüfusunun bir milyona¹¹ vardığı belirtilen Bağdat, büyük bir kültür ve ticaret merkezi olarak ön plana çıktı. Sağlamlığı ve yerleşim planı ile büyük bir kaleyi andıran şehir, Abbasîlerin yıkılışına kadar bu önemini korudu. Abbasî Devleti'nin beş asırlık hâkimiyeti boyunca Bağdat şehri, fikrî ve ilmî hayatın geliştiği bir kültür

⁴ Ahmet b. Yahya el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldan*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara, 2002, s. 243, 357, 411, 422; Abdulaziz ed-Dûrî, “Bağdat”, *DİA*, İstanbul, 1991, c. IV, s. 426-427; H. Ziya Ülken, *Doğu Uygarlığının Yükselişinin Tarihsel Nedenleri*, İstanbul, 2009, s. 88.

⁵ Taberî, *a.g.e.*, c. III, s. 272, c. IX, s. 204-205; Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût El-Hamevî, *el-Mucemu'l-Büldân*, (nşr. Muhammed Abdurrahman Meraşali), c. V, Beyrut, 2008, s. 238-250; Ahmed b. İshâk b. Cafer el-Ya'kûbî, *Kitabü'l-Büldân* (Türkçe trc. Murat Ağarı), İstanbul, 2002, s. 20; Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 449-450; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti-İslam Rönesansı*, (trc. Salih Şaban), İstanbul, 2000, s. 492.

⁶ Taberî, *a.g.e.*, c. IX, s. 207; Ayrıca bkz; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* (çev. Ahmet Ağırakça), İstanbul, 1986, c. V, s. 452.

⁷ Taberî, *a.g.e.*, c. IX, s. 241; Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 450; Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Patachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyah'ın Avrupa, Asya ve Afrika Gezileri* (çev. Nuh Arslantaş), İstanbul, 2001, s. 67.

⁸ Ebu Bekr Ahmet b. Ali Hatip el-Bağdadi, *Tarih Bağdad*, c. I, s. 76; Ahmed Muhtar el-Abbâdî, *Fi't Tarihî'l Abbasî ve'l Fatimî*, Beyrut, 1971, s. 55-56; Ahmet Çelebi, “et-Tarihü'l-İslâmî ve'l-Hadârati'l-İslamiyye”, *D.G.B.İ.T.*, c. III, s. 367.

⁹ Dûrî, “Bağdat”, *DİA*, c. IV, s. 427; Abdulaziz ed-Dûrî, “Hükümet Kurumları”, *İslam Şehri* (Ed. R.B. Serjant, çev. E. Topçugil), İstanbul, 1992, s. 70-71.

¹⁰ Taberî, *a.g.e.*, c. IX, s. 231.

¹¹ J. J. Michon, “Dini Kurumlar”, *İslam Şehri*, (çev. E. Topçugil), İstanbul, 1992, s. 15.

merkezi, günümüzde Ortadoğu olarak bilinen coğrafyanın birinci derecede ticaret merkezi, ayrıca siyasî açıdan olduğu kadar ekonomik zenginlik bakımından da o zamanki şehirlerin en önemlisi idi.

Ya'kûbî, Bağdat'ı; büyüklüğü, genişliği, mamurluğu, havasının güzelliği, sularının çokluğu ile doğuda ve batıda benzeri bulunmayan en güzel şehir olarak nitelendirmektedir. Bu yönüyle Bağdat, dünyanın başka şehirlerinde ender bulunan unsurları bir araya getiriyordu. Batısında Fırat, doğusunda ise Dicle nehrinin yer aldığı, kara ve nehir yoluyla her türlü ticarî emtianın yüklenilip boşaltıldığı şehir, Dicle vasıtasıyla Basra, Vasıt, Übülle, Ahvaz, Faris, Umman, Yemame, Bahreyn, Musul, Diyar-ı Rabî'a, Azerbaycan ve Ermeniyye'den gelen ürün çeşitliliğiyle adeta dolup taşmaktaydı¹². Kendisine gelen ürünlerin çeşitliliği ve tüccarların çokluğu sebebiyle, adeta bir panayır yerini andıran Bağdat, hiç şüphesiz bu izdihamın en fazla yaşandığı yer olan çarşıları ile ön plana çıkmaktaydı. Kaynaklarda Kerh'in doğusunda ve batısında olmak üzere çarşıların genellikle iki başlık altında yer aldığı görülmektedir.

Kerh'in Batısındaki Çarşılar

Bahsedildiği üzere Ebu Cafer el-Mansur şehri inşa etmeden önce Bağdat'ın yeri, her ay büyük ticarî pazarların kurulduğu bir merkez konumunda idi. Ayrıca bugünkü Bağdat'tan yedi fersâh mesafede, Kisra'nın meşhur Medain şehri yer almaktaydı. Buraya Fars, Ahvaz ve diğer bölgelerden tüccarlar gelmekteydi. Pazarın yeri Dicle nehri kıyısına yakın olan es-Surâtu'l-'Uzmâ (Büyük Surât) ile Rufeyl nehri arasında idi. Bir rivayete göre ise Bağdat kurulmadan önce orada el-'Atika denilen bir köy ve manastır vardı. Bu manastırın yakınlarında ise Sûku'l-Bakar diye isimlendirilen bir çarşı bulunuyordu. Mansur, miladî 145-149/762-766 yılları arasında Bağdat şehrini kurduğunda, çarşıları şehrin içerisinde bıraktı. Bu çarşıların yerlerini ise şehrin dört kapısına yakın olacak biçimde koşullandırdı. Her kapının kendisine has bir çarşısı vardı. Belirtildiği üzere çarşıların bu yapısı 159/775 yılına gelinceye kadar bu şekilde devam etti. Halife Ebu Cafer el-Mansur, bu yılda çarşıları Kûfe ve Basra kapıları arasından güneye doğru, şehrin dışındaki Bâbu'l-Kerh, Bâbu'ş-Şa'ir¹³ ve Bâbu'l-Muhavvel taraflarına naklettirdi. Bir başka rivayete göre ise Bâbu Taki'l-Harranin ve Bâbu'ş-Şam taraflarına nakledildi. Bu bölge ise daha sonraki dönemde el-Kerh¹⁴ veya Sûku'l Kerh olarak şöhet buldu¹⁵.

Yakubî ve Taberî gibi tarihçilerin verdiği bilgilere göre bu çarşıların Bağdat merkezinden Kerh'e nakledilmesinin sebebi olarak şu hadise aktarılmaktadır; Rum diyarından Bağdat'a gelen elçiye, Ebu Cafer'in görevlendirdiği bir rehber tarafından şehrin tüm mekânları gezdirilir ve sonra halife Ebu Cafer el-Mansur'un huzuruna çıkarılan elçiye, şehir hakkındaki izlenimleri sorulduğunda, O; "sağlam surlar içerisinde inşa edilmiş güzel yapılara rastladım" ancak şehir içindeki pazarları kastederek "düşmanlarını da şehrin içinde gördüm" cevabını verdi. Çünkü şehre gelen tüccar taifesi içerisinde casusların olma ihtimali yüksekti. Çarşıların şehir dışına taşınmasının bir diğer sebebi olarak da, çarşı esnafının gerek alış veriş ve gerekse de demirci esnafı gibi zanaat erbabının çalışırken çıkartmış olduğu gürültünün şehirdeki ahengi bozması, gösterilmektedir¹⁶.

¹² Ahmed b. İshâk b. Cafer el-Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, (çev. Murat Armağan), İstanbul, 2002, s. 17; Taberî, *a.g.e.*, c. IX, s. 207.

¹³ Bâbu'ş-Şâir; Burası Medinetül Mansur'un üst tarafında yer alan bir bölgeydi. Basra ve Musul tarlarından gelen gemiler burada demir atmaktaydılar. Ancak Yâkût dönemine geldiğinde burası Dicle'nin uzağında kalmıştır. Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût el-Hamevî; *el-Mucemu'l-Büldân*, c. I, s. 308.

¹⁴ Kerh; Yâkût el-Hamevi'ye göre bu kelime nebaticedir. Buna göre kelimenin anlamı ise belli bir yerde hayvanları toplamak anlamındadır. Kerh önceleri mahalleleriyle Bağdat'ın ortasında yer alan bir bölgeydi. Ancak Yâkût dönemine geldiğinde (13. yüzyıl), burası harbelerin ortasında kalmış bir yerdi. Ayrıca Basra, Rakka, Samerra, Bağdat, Cuddan, Huzistan ve Meysan gibi şehirlerde de Kerh diye isimlendirilen yerler vardı. Yâkût, *Mucem*, c. IV, s. 447.

¹⁵ Taberî, *a.g.e.*, c. IX, s. 208, 230, 231; Ya'kûbî; *Ülkeler Kitabı*, s. 18; Yâkût, *Mucem*, c. I, s. 457; Ebû Ali b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkibü'l-Himem*, (thk. Seyyid K. Hasan), Beyrut, 2003, c. III, s. 111; Hüseyin Ali el-Mısrî, *Ticâretü'l-'Irak fi'l-'Asri'l-'Abbâsî*, İskenderiyye, 1982, s. 87-88; Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford-London, 1924, s. 64; Abdulaziz Dûrî, "Hükümet Kurumları", *İslam Şehri*, s. 71.

¹⁶ Taberî, *a.g.e.*, c. IX, s. 230, 231; Yâkût, *Mucem*, c. IV, s. 448; Miskeveyh, *a.g.e.*, c. III, s. 110; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. V, s. 464; Mısrî, *a.g.e.*, s. 88.

Kentin artan nüfus yoğunluğunun pazar kurulmasını güçleştirdiği durumlarda, pazaryeri kent dışına kurulurdu. Bağdat da o günkü konumu itibariyle, gerek ticarî gerekse de sosyal bakımdan sürekli göç alan bir şehirdi. Kaldı ki Bağdat'ın kuruluşundan çarşıların Kerh'e nakledilmesine kadar geçen dönem bu nüfus artışına kifayet edecek derecede idi. Dolayısıyla Bağdat'ın nüfus artışı çarşıların nakledilmesini gerektirdi. Çarşıların naklinden önce Halife Mansur, el-Kerh'teki çarşıların inşası için, kâtip İbrahim b. Hubeyş el-Kûfî'yi ve onun azatlı kölesi Herraş b. el-Museyyib el-Yemenî'yi görevlendirdi. Kerh çarşılarının kurulduğu yer Sarat ile İsa nehri arasında idi. Çarşıların planı ise birbirinin ardı sıra saf şeklinde tertip edilecekti. Halife bu iki kişiye kasaplar çarşısının, çarşıların en sonunda yer almasını emretti. Çünkü onların, kullandıkları kesici aletler ve mesleklerinin kendilerine yüklediği mizaç gereği, diğer esnafın dışında tutulması icap ediyordu. Etrafı sur ve hendekle çevrilmiş olan bu ticaret merkezinde ayrıca şehre gelerek halkın arasına katılıp namaz kılmasını da diyerek yakınlarına bir cami inşa edilmesini emretti¹⁷.

Sur içindeki Bağdat'ta ve sur dışında kurulan Kerh ticaret bölgesinde, yollara 40 zira'lık (yaklaşık 20 m.) bir genişlik verildiği belirtilmektedir. Ya'kûbî'nin ifadesine göre sur dışındaki mahallelerde yollara, konutların kapladığı alana eşit bir alan ayrılmış ve bu hesap gereğince caddeler 50 zira' (yaklaşık 25 m.) sokaklar da 16 zira (yaklaşık 8 m.) genişliğinde yapılmıştır¹⁸.

Fırat'ın kollarından biri olan Kerhâyâ nehrinin sularını dört koldan şehre akıtan Ebu Cafer, bunlara Nehru'd-Deccac, Nehru'l-Kalâin, Nehru't-Tabik ve el-Bezzazîn ismini verdi¹⁹. Bu kanallar şehre girmekte ve şehrin çoğu cadde ve mahallelerinden yazın ve kışın devamlı olarak akmaktaydı. Zira bu kanalların suları kesilmeden akacak şekilde hesaplanmıştı. Nehru'd-Deccâc ismi, nehrin kıyısında tavuk yetiştiriciliği yapanlardan gelmekteydi. Yine Fırat'ın büyük kollarından biri olan ve İsa'l-'Azim denilen nehir ise; Rakka'dan un ve buğday getiren büyük gemilere ev sahipliği yapmaktaydı. Mısır ve Şam gibi ülkelerden gelen tüccarlar, kıyısında tacirlerin dükkânlarının ve çarşılarının bulunduğu bu nehrin limanlarına uğramakta ve bütün sene boyunca bu ticaret sürekli devam etmekteydi²⁰.

Kazvî'nin dediğine göre, Kerh ile Bağdat arasındaki mesafe yaklaşık 1 mil (yaklaşık 2 km.) kadardı²¹. Ayrıca Kerh'deki nüfusun çoğunluğunu Şiiler oluşturmaktaydı. Başta kâğıt olmak üzere, çok sayıda ibrişim ve elbise dükkânı yer alıyordu. Binalar tamamlandıktan sonra tüccarlar kendi mahallelerine naklolundu. İlk olarak şehrin dışında kendisine iktâ' verilen ve Halife Mansur'un ailesinden olan kişi Abdulvehhap b. İbrahim el Abbasî idi. Bu arazi Kûfe kapısının karşısında, Fırat'ın kollarından Saratu's-Süflâ'nın kenarında olup, yeri Suveykatü Abdulvahhap olarak bilinmekteydi²². Taberî'nin verdiği bilgiye göre, çarşıların naklinden sonra her meslek gurubuna, kendi sattığı ürünün dışında başka bir ürün satmaması hususunda yasak getirildi. Zira çarşılar Bağdat'tan Kerh'e taşındığı zaman Ebu Cafer'e şikâyetle bulunan Eban b. Sadak isimli kişiye, Halife Ebu Cafer; manavların zerzevat ve sirke haricinde bir şey satamayacakları hususunda kesin hükmünü bildirdi²³.

Halife el-Mansûr bu çarşılara bir vergi yükümlülüğü getirip, artık bu çarşıların insanların ihtiyaçlarını karşılayamadığını belirterek, başka çarşılar inşa edilmesi için hazırlıklar yapılmasını istedi. Ancak yeni inşa edilecek olan çarşının planı, eskisinden farklı olarak çizildi. Tüm bunlara ek olarak esnaf gurubunu bu çarşıya yönlendirmek amacıyla bu çarşıda alınan vergi oranı eskisine oranla daha da az oldu. Hatip el-Bağdadî'den aktarılan bilgiye göre, bu çarşılardan alınan vergiler Mehdi döneminde ortaya çıktı. Mehdi'nin baş veziri Ubeydullah b. Hakan'ın (167/783) vergi

¹⁷ Yâkût, *Mucem*, c. IV, s. 448; Taberî, *a.g.e.*, c. IX, s. 230; Mısırî, *a.g.e.*, s. 88-89; Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara, 1995, s. 88; Abdulaziz ed-Dûrî, "Hükümet Kurumları", s. 71; Pedro Chalmeta, "Pazarlar" *İslam Şehri*, (çev. Elif Topçugil), İstanbul, 1992, s. 144; Hasan İbrahim *a.g.e.*, s. 138.

¹⁸ İbnu'l-Esir, *a.g.e.*, c. V, s. 464; Yılmaz Can, *a.g.e.*, s. 87-88.

¹⁹ Muhammed el-Hudarı, *Muhâdarâtü târîhi'l-Umumi'l-İslâmiyye: ed-Devleti'l-'Abbâsiyye*, Kahire, t.z, s. 78.

²⁰ Ya'kûbî, *a.g.e.*, s. 33; Abdulhalik Bakır, *Itriyat, Gıda İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000, s. 130.

²¹ Walthar Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri* (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s. 77.

²² Zekeriyya b. Muhammed el-Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1969, s. 444.

²³ Taberî, *a.g.e.*, c. IX, s. 231; Mısırî, *a.g.e.*, s. 89.

alınması hususunda beyan ettiği görüşleri sonucu bu durum gerçekleşti. Vezir Ubeydullah, vergi tahsilâtını yapmak üzere Sait el-Heraşî'yi görevlendirdi. Bu bilginin doğruluk derecesi yüksektir. Çünkü halife Mansur'un koyduğu vergi belli bir dönemi kapsamıştı. Bundaki amaç ise; Kerh çarşılarının inşasındaki masrafları karşılayabilmektir. Nitekim çarşıların yapımından sonra bu vergiler kalktı. Ancak halifenin oğlu Mehdi dönemine geldiğinde bu çarşıardan vergi alınma işlemine tekrar başlandı²⁴.

Zamanla Kerh çarşısı büyük bir pazaryeri haline geldi. Kerh çarşısının uzunluğu, Kasrı Vaddâh'dan, Sûku's-Sülasâi (Salı pazarı) diye isimlendirilen çarşıya kadar iki fersaha (yaklaşık 12 km.)²⁵ ulaşmaktaydı. Genişliği ise Kati'atü'r-Rabî'den (Rabî'nin iktası), Dicle'ye kadar bir fersahı (yaklaşık 6 km). Kerh çarşıları belli bir düzenle tanzim edilmişlerdi. Çünkü her ticaret erbabının kendine has belli bir sokağı bulunmaktaydı. Çarşılar cadde üzerinde sıralı bir şekilde dizilmişlerdi. Bu cadde üzerinde her ülke tacirinin sokakları ve dükkânları ayrı olduğundan, hem hiçbir esnaf gurubu bir diğeriyle karışmıyor, hem de malların teşhirinde ve çarşıların tasarımında belli bir düzen sağlanıyordu. Ya'kûbî, "her ürün kendi değerine ve cinsine göre tasnif edilirdi" demektedir²⁶. Zanaat ve sanat erbabının çarşıları da özel olup birbirleriyle karışmazdı. Böylece zanaat grupları müstakil olduğundan, her bir iş grubu diğerinden soyutlanmış durumdaydı. Aynı iş kolundan olan Sûku'n-nuhhâsîn (bakırcılar) ve Sûku'l-verrâkîn (kırtasiyeciler) ve onlara en yakın olan Sûku'l-bezzâzîn (kumaşçılar) ve Sûku'l-'attârîn (şifalı bitkiler) çarşısı birbirlerine yakındı. Keza, Babu'l-Kerh'in iki yanında uzanan önemli çarşılar bulunmaktaydı. Bunlardan bir tanesi batı tarafında bulunan ve Farsça Caharsûk (dört çarşı) adı verilen Suveykatu'l-Heysem idi. Adı geçen çarşı büyük bir çarşı olup halk tarafından Beşşar Sûku'l-Heysem olarak bilinmekteydi. Burası çarşıların kuruluşundan beri önemli bir ticarî merkezdi. Bu çarşının doğu tarafında Mahalletu'l-'attabiye bulunmaktaydı. Burası attabiye²⁷ elbiselerinin dokunduğu bölgeydi. Çeşitli renklerde ipek ve pamuktan dokunan Attabiye elbiselerinin şöhreti, Hıristiyan ve İslam âleminin en ücra köşelerine kadar ulaşmıştı. Sûku'l-Heysem'deki çarşıların yoğunluğu, özellikle Babu'l-Muhavvel mahallesinde artmaktaydı. Bu yoğunluk Kerh'e kadar uzanmaktaydı. XII. yüzyılın sonlarına doğru ise burası kendine has camisi olan başlı başına münferit bir çarşı haline geldi. Yukarıda da zikretmiş olduğumuz üzere bu çarşı Kerh'in batı tarafında yer almaktaydı. Fırat'ın yukarı tarafından gelen gemiler, Kerh'in kıyısında demir atarak burada toplanırlardı²⁸.

Batı taraflarında bulunan bir diğer müstakil çarşı ise Sûk'u Dâri'l-Bettih (karpuz çarşısı) idi. Bu çarşı Kerh'e taşınmadan önce Derbu'l-Esâkife denilen yerde olup el-Mehdi döneminde buraya taşındı. Ayrıca burası özel bir çarşı olup farklı türde birçok meyve satılmaktaydı ve Kerh mıntıkasının dışına düşmekteydi. Ancak halife Mehdi döneminde (185/795) bu çarşı başka bir yere taşındı. Müstakil çarşı olarak sayacağımız başlıca çarşılar arasında ise kumaşların satıldığı Sûku'l-bezzâzîn, kasapların bulunduğu Sûku'l-kassabin, hububat ve yiyecek türlerinin satıldığı Sûku't-ta'âm ve sabuncular çarşısı gelmekteydi. Bunlardan başka çarşıdaki sayısı kırk üç dükkâmı bulan Sûku'l-'attârîn, Sûku'd-dari'l Kutn (pamukçular çarşısı), Sûku'-sarrafın (sarraflar) ve Sûku'l-verrâkîn bulunuyordu. Sonuncu çarşı Abbasi devletinin kuruluşundan itibaren bulunmakta ve bu çarşıdaki (279/892) dükkânlarının sayısı 100'den fazlaydı²⁹.

²⁴ Yâkût, *Mucem*, c. III, s. 284, 287; Belâzûrî, *Fütûh*, s. 423; Mısırî, *a.g.e.*, s. 89-90. Sabit ve sürekli Pazar yerleri; (hanût, beyt, dâr, tâk) Pazar yeri için kira almak devletin yasal hakkıdır. Halifenin görüşüne başvurduğu bilirkişinin Pazar yerlerindeki kurallarla ilgili olarak verdiği cevapta; uygun ölçülerde vergi alınabileceğini açıkladıktan sonra "vatandaşların duvarları aşmamak suretiyle, evlerinin önünde sokağa açtıkları sergilere gelince... bu tür dükkanlar vergiden muaf bırakılabilir. (...) İmamdan izin almadan, bu (devlete ait) mülklerin üzerine bina yapan veya dış duvarlarını değiştiren herkes yaptıklarını yıkmaya mecbur bırakılmalıdır. Çünkü dükkânlarını kamuya ait yollara inşa eden bu kimseler sokakların daralmasına sebep olmaktadır..." Bkz; Pedro Chalmeta, "Pazarlar", s. 151-153.

²⁵ Walther Hinz, *a.g.e.*, s. 76.

²⁶ Ya'kûbî, *a.g.e.*, s. 29.

²⁷ Beyaz ve siyah yollu desenlere sahip, pamuk ve ipek karışımı bir kumaş çeşididir. İlk olarak Bağdat'ta 12. asırda dokunmaya başlanmıştır. Geniş bilgi için bkz, Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005, s. 126.

²⁸ Ya'kûbî, *a.g.e.*, s. 29; Yâkût, *Mucem*, c. III, s. 288, c. V, s. 66; Mısırî, *a.g.e.*, s. 90-91; Strange, *a.g.e.*, s. 64-65.

²⁹ Yâkût, *a.g.e.*, c. II, s. 419.

Aynı yönde bulunan Mahalletu'l-Harbiyye ismiyle meşhur olan bölge ise yabancı tüccarların bulunduğu bir merkezdi. Bu çarşının bitişiğinde Sicnu Bâbu's-Şam diye bilinen bir hapisane yer almaktaydı. Burada Sûku Bâbu's-Şam diye bilinen büyük bir çarşı daha yer almaktadır. Burası, büyük tacirlerin ve satıcıların sağlı sollu yer aldığı; caddeleri, sokakları ve geçitleri meskûn ve mamur bir çarşıydı. Çarşı içerisinde her türlü ticaret malını bulmak mümkündü. Büyük cadde boyunca uzun sokaklara rastlanmaktaydı. Sokaklar, yerleşen kişinin ülkesine nispet edilirdi. Yine bu çarşı sağ tarafa ve kuzeye doğru uzanmaktaydı. Bölge tüccarları, çarşının cadde ve sokaklarını imar ederek yeni bir çehre kazandırdılar. Bu çarşı büyük bir ana cadde halinde uzanır ve bu ana caddeden sokaklar ayrılırdı. Sokakların her birinde ise farklı şehir ve ülkelerden gelen tüccarlar bulunuyordu. Bağdat'ta bundan daha büyük, daha geniş, çarşısı ve sokağı bundan daha fazla olan bir diğer mahalle yoktu. Çarşının tüccarları Belh, Merv, Huttel, Buhara, Esbişab, İştahanc, Kabulşah ve Harezmi gibi beldelerin insanlarından oluşuyordu. Her ülke halkının bir reisi vardı. Bitişinde Daru'r-rakîk olarak bilinen mahal yer alıyordu. Ebu Cafer el-Mansur'un uzak diyarlardan satın aldığı köleler burada barınırdı. Batı tarafından el-Harimu't-Tahirî'nin yerine bitişik olan bu çarşıya, Hindistan, Orta Asya, Bizans, Güney Avrupa ve Zenc ülkesinden (Doğu Afrika) köleler getirilirdi. Bu istikametteki çarşılardan bir diğeri ise Sûku Abdulvahid idi. Çarşı Basra kapısına yakın olan Babu'l-Kûfe'ye yakın bir bölgedeydi. Suveyka Ebi'l-Verd diye bilinen çarşı da bu tarafta bulunuyordu. Çarşıda birçok ticarî mal bulunuyordu. Burası Amr bin Mutarref el Horasani el-Mervezî'ye nisbet edilirdi. Bu kişi el-Mehdî döneminin Sahibu'l-Mezalim görevlisi idi. Adı geçen çarşının yeri, el-Kerh ile Sarat arasındaydı³⁰.

Bölgede yer alan bir diğer çarşı ise Suveykat'u Galip çarşısıydı. Burası ise ravilerden bir cemaate nispet edilirdi. Bunun ardından Dicle kıyısında bulunan Sûku'l-Harimu't-Tahirî gelirdi. Bu çarşı Yâkût döneminde (7/13. yüzyıl) Kerh'ten ayrı bir çarşı olup, üzerinde sur ve çarşıların bulunduğu bir harabe görünümündeydi. Bir diğer çarşı ise el-Kureyye çarşısıydı. Burası batı taraflarında büyük mekânlardan birisiydi. Ancak Ya'kûbî bundan bahsetmemektedir. Muhtemelen burası 5/11. yüzyılda inşa edilmiştir. Yâkût (623/1226) yılında burayı şöyle vasıflandırmaktadır; burası iki mahalleden oluşmaktaydı. Bu mahallelerden biri Daru'l-hilafet'in alanı içerisinde yer almakta ve çeşitli alış-veriş yerlerini kapsamaktaydı. Buranın karşısında da (Güneydoğusunda) Nizamiye Medresesi Çarşısı'nın su sebili bulunmakta ve Kerh bölgesinin Dicle kıyısı kısmında kalan en alt mevki idi. Buradan Basra kapısı yoluyla direkt olarak Bağdat'a gidilmekteydi³¹.

Sûku'l-Kasru İsa; çarşı bu ismi el-Mansur'un yeğeni İsa b. Ali b. Abdullah b. Abbas'ın³² ismine ve kendi adıyla anılan saraya nispet edilerek almıştır. Burası Halife Mansur zamanında Haşimîler tarafından inşa edilen ilk saray olma özelliğine sahiptir. Yâkût zamanında bu çarşının herhangi bir kalıntısı yoktu. Ancak zamanla içinde çok sayıda çarşılar sahne büyük bir mahalle haline geldi. Bu çarşılar Dicle kıyısı üzerinde ve Bağdat'ın batı yakasındaki çarşılardandı. Bir diğer çarşı ise Sûk'u Fetfatah'dı. Yâkût bu ismin Arapça olmadığını belirtmektedir³³. Burası birçok çarşılar sahne büyük bir alandı. Maruf, el-Kerhî'nin kabrinin bulunduğu ed-Deyr mezarlığına mücavir idi. Bu çarşı İsa nehrinden Sûku'l Kuruyye'nin üst kısımlarına kadar uzanırdı. Sûku'l-Kantaratu'l-Cedîd adlı çarşı (Yeni Köprü Çarşısı) ise farklı türde birçok ticarî malın alış verişinin yapıldığı bir pazaryeri idi³⁴.

Kantaratu's-Şevk çarşısı ise yine İsa nehri üzerinde ve Bağdat'ın batısında yer alırdı. Burası meşhur bir çarşı olup çok sayıda Bezzâzîn dükkânı bulunmaktaydı. Kumaş dışında farklı türde birçok ticarî mal da alınıp satılmaktaydı. Yine mevcut bir diğer çarşı ise, elbise ve ellerin yıkanmasında kullanılan ve "Uşnân" adı verilen bir tür sabunun satıldığı Kantaratu'l Uşnân çarşısıydı. Kerh'in çeşitli bölgeleri ile Bâbu Sûku't-temr arasındaki bağlantıyı sağlamaya yardımcı olan köprüler vardı. Bu çarşının son derece yüksek bir kapısı vardı. Çarşı, halife Nasır Lidinillah

³⁰ Yâkût, *Mucem*, c. II, s. 420, c. III, s. 288; Ya'kûbî, *a.g.e.*, s. 244-245, 248; Mısırî, *a.g.e.*, s. 92-93.

³¹ Yâkût, *Mucem*, c. IV, s. 8, 340; Mısırî, *a.g.e.*, s. 93.

³² Ebu Hanife Ahmet b. Davud ed-Dineverî, *Ahbâru't Tivâl*, Beyrut, ts, s. 344.

³³ Yâkût, *a.g.e.*, c. IV, s. 361.

³⁴ Mısırî, *a.g.e.*, s. 93-94.

(574-618/1180-1225) zamanında kapatılmıştı. Yâkût zamanına kadar da bu durum aynen devam etti. Çarşı, Nahhasin, Sûku'l 'Arus (çeyizlik eşya pazarı), Sûku'r- Raffaîn (hamallar çarşısı) ve Sûku'l-Hellaîn (tatlıcılar) gibi başka çarşıları da içermektedir³⁵.

Kerh'in Doğusundaki Çarşılar:

Doğu tarafındaki çarşılar gelince, buradaki en önemli çarşı Sûku'r-rusâfe idi. Büyük bir çarşı olup farklı türde birçok ticarî mallarla doluydu. Bu çarşıdan sonra meşhur Sûku'l-'Atş gelmekteydi. Bu çarşının yeri Bâbu'l-Mahrem'de olup Rusafe ile Nehru'l-Mu'alla arasında yer almaktaydı. Burası, halife el-Mehdi'nin Sahibu'ş-Şurta'sı (emniyet müdürü) Said el-Heraşi tarafından inşa edilmişti. Said, Kerh'teki ticarî canlılığın yönünü Sûku'l-'Atş'e (susuzluk çarşısı) çevirmek amacıyla burayı büyük bir ticaret merkezi haline getirdi. Halife el-Mehdi buranın Sûku'r-reyy (sulama çarşısı) olarak isimlendirilmesini emredince halk dalga geçmek maksatlı buraya Sûku'l-'Atş adını verdi. Halife el-Mehdi'nin emriyle nadir türdeki bütün ticarî malları içerisinde barındıran çarşı, Kerh'in batısında bulunan çarşılarla yarışacak hale geldi. Ancak Yâkût'un zamanına gelindiğinde bu çarşıdan hiçbir eser kalmadı³⁶ ve 13. yüzyılın başlarında hiç kimse buranın yeri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değildi³⁷.

Kerh'in doğusunda bulunan bir diğer çarşı, değerli taşların ve nadir ticaret ürünlerinin satıldığı Sûku'l-Hudeyr idi. Tilki ve leopar kürklerine varıncaya kadar birçok ürün burada satılmaktaydı. Tüm bunların yanı sıra balık kemikleri ve iç yağları, anber, çeşitli hayvan derileri, ok ve benzeri çeşitli silahlar, testiler ve Sakalibe (slav) kölelerini de bu çarşıda bulmak mümkündü. Adı geçen çarşı, Ebu Hanife'nin kabrine ve kayıkların yanaştığı yüksek köprüye yakın bir yerdedi³⁸.

Hudeyr çarşısından sonra devlet ricalinin oturduğu "eş-Şemmâsiyye" mahalli gelmekteydi³⁹. Burası Rusâfe'nin doğu tarafında olup içerisinde Sûku Yahya isminde ayrı bir çarşı bulundurmaktaydı. Ya'kûbî bu çarşığı Sûku Yahya bin el-Velid olarak zikretmektedir. Ancak hem Hatip el-Bağdadi, hem de Yâkût el-Hamevî, bu çarşının adının Sûku Yahya Bin Halid el-Bermeki olduğuna ittifak etmektedirler. Halife Harun er-Reşid burayı Yahya Bin Halid el-Bermekî'ye ikta etmişti. Bermeki ailesinin saraydan uzaklaştırılmasının ardından burası Halife Ebu Cafer'in annesine ikta olarak verildi. Ancak bu çarşı Selçukluların Bağdat'a girişi esnasında harap oldu ve buradan hiçbir eser kalmadı. Aynı zamanda burada meşhur kişilerin adıyla anılan çarşılar da bulunmaktaydı: Halife el-Mehdi'nin veziri adına yapılan, Suveykatu Ebu Ubeydullah Muaviye b. Ömer el-Eş'arî, Suveykatu Nasr bin Malik, Harun Reşid'in kız kardeşi Abbase sultan adına yaptırılan Suveykatu Abbasiyye, Babu'ş-Şemmâsiyye'de bulunan Suveykatu Halid b. Bermek bunlardan birkaçıydı. Halife Ebu Cafer el-Mansur'un kızı adına yaptırılmış bir saray olan Babu Tâk'ın etrafında iki çarşı bulunuyordu. Bunlardan biri Sûku'l-eskâfe (ayakkabıcılar), diğeri ise Sûku't-tîb (İtriyat) çarşısıydı. Sûku't-tîb çarşısında İtriyat çeşitleri satılmaktaydı. Bu iki çarşının arkasında Esvâku't-ta'âm çarşıları (yiyecek çarşıları) uzanırdı. Burada ise kasaplar ve fırıncılar yer alıyordu. Daha sonraları burası kuyumculara özel büyük bir çarşı haline getirildi. Bunlardan sonra Sûku'l-haddâfîn (demirciler), Sûku'n-neccarîn (marangozlar) ve Sûku'r-reyyâhîn (parfümcüler) çarşısı gelmekteydi. Sûku'r-reyyâhîn çarşısında her çeşit kokuyu, meyveyi ve gülü bulmak mümkündü. Bu çarşıdan yayılan kokular, daha çarşıya ulaşmadan, uzak yerlerden hissedilebilecek derecede yoğundu. Adı geçen çarşının Derbu'r-reyhan diye bilinen kendisine özel bir bölümü bulunmaktaydı. Yine bu çarşıda Daru'r-reyhaniyyîn adı verilen ve anlaşıldığı kadarıyla reyhancıların toplandığı ayrı bir bölüm daha vardı. Çarşının bu kısmı, Bağdat'taki Daru'd-darb denilen tarafa bakmaktaydı. Daru'r-reyhaniyyîn'in, el-Mustazhir Billâh tarafından inşa ettirildiği bilinmektedir. Burası Babu'l-Kureyye'de bulunan Daru'l-Hatun'un ve Daru's-Seyyide'nin (Mustazhir'in kız kardeşi) yıkılmasından sonra yapıldı. Burada daha önce sepet imalatının yapıldığı

³⁵ Yâkût, *a.g.e.*, c. IV, s. 407; Mısırî, *a.g.e.*, s. 94.

³⁶ Yâkût, *a.g.e.*, c. III, s. 284.

³⁷ Mısırî, *a.g.e.* s. 94-95.

³⁸ Mısırî, *a.g.e.*, s. 95.

³⁹ Ahmet Çelebi, "Abbasiler Devri", *D.G.B.İ.T.*, c. III, İstanbul, s. 132.

Sûku's-seftîn (sepetçiler çarşısı) çarşısının bulunduğu zikredilmektedir. Bu çarşıdaki sepet dükkânlarının sayısı yirmiden fazlaydı. Yine aynı şekilde Hanu Asım denilen çarşı ve bu çarşının arka tarafında bulunan on üç dükkân ile otuz dört dükkândan oluşan Aktarcılar çarşısı ve yaklaşık olarak sayısı on altıyı bulan kuyumcu dükkânları da ortadan kaldırılan çarşılar arasındaydı⁴⁰. Yukarıda belirttiğimiz çarşılar nakledilince, bunların yerine tek bir bina inşa edildi. Kare şeklinde inşa edilen bu mekânda, altmıştan fazla dükkân bulunuyordu. Binanın genişliği yaklaşık 600 zira (480 m.)⁴¹ idi. Bina 557/1162 yılında tamamlanmıştı. Doğu yakasında bulunan çarşılardan bir diğeri haftanın belli günlerinde kurulan Sûku's-sulase (Salı çarşısı) dir.⁴². Burası tarihi ehemmiyeti olan meşhur bir yer olup, Mansur'un Bağdat'ı inşasından önce vardı. Eski dönemlerde her ay Salı günleri burada pazar kurulduğundan bu isim verilmişti. Burada Bağdat ve Kelvazilerden⁴³ bir grup ticaret yapmaktaydı. Yâkût zamanına kadar ayakta olan bu çarşıda kumaş satılmaktaydı⁴⁴. İbn Batuta 728/1327 tarihinde Bağdat'a yaptığı ziyaretin ardından bu çarşığı; "*Bağdat'ın doğu yakasında büyük çarşılar vardır. Bunların içinde en büyüğü Sûku's-sulase olarak bilinen çarşıdır. Ortasında Nizamiye medresesinin yer aldığı bu çarşıda bütün sanat erbabı bulunmakta ve onların her birinin kendisine ait hususi yerleri vardır*", şeklinde vasıflamaktadır⁴⁵.

Bağdat'ın doğu yakasındaki meşhur mıntikalardan bir diğeri ise Babu'l-ezc idi. İçerisinde birçok çarşının bulunduğu ve alan bakımından oldukça geniş bir araziye sahip olan bu yer, adeta müstakil bir şehir görünümü arz etmekteydi. Buranın akabinde, çok sayıdaki çarşılarıyla meşhur olan Katî'atu'l-'acem⁴⁶ ve özellikle de güvercin alış verişinin yapıldığı Sûku't-tuyûr (kuşlar çarşısı) gelmekteydi. Zira Bağdatlılar güvercin terbiyeciliğine oldukça meraklıydılar. Bu işle uğraşanların birçoğu bu çarşıda buluşup, güvercin alım satımı yapmaktaydılar. Bu istikamette yer alan diğer çarşılar ise Sûku's-silah (silah çarşısı), Sûku'l-ğanem (koyun pazarı) ve Sûku's-sultan idi. Bunlar Derbu'l-muneyra mıntikasına düşmekteydi⁴⁷.

Bağdat Çarşılarının Uluslararası Ticaretteki Yeri

Yukarıda zikrettiklerimiz Bağdat'ın doğusunda ve batısında bulunan çarşılardı. Belirtilen bu sayılar ve takip eden dönemler içerisinde yeni çarşıların inşa edilmesiyle ortaya çıkan durum, iktisadi hareketliliğin en önemli göstergesidir. Kuşkusuz Bağdat, doğu ve batının uzak noktalarından yüklenilerek gelen mallar ile geniş bir şöhrete sahipti. Ya'kûbî; "*Yakın ve uzak çeşitli beldeleden insanlar Bağdat'a göçtüler. Uzak bölgelerin insanları da kendi memleketlerinde ondan etkileniler. Etkilenen sadece şehirdeki halk değildi; arazileri, ticarethaneleri ve iş yerleri de bundan etkilendi. Dünyanın herhangi bir şehrinde bulunmayan unsurlar Bağdat'ta bir araya geldi. Kara ve nehir yoluyla gıda maddeleri buraya getirilmekte, alışveriş kolaylaşmakta ve her türlü ticaret gerçekleşmektedir. Zira İslam dünyasının doğusundan ve batısından mallar, ayrıca İslam dünyasının dışından Hind, Sind, Çin, Tibet, Deylem, Hazar ve Habeş'in malları buraya gelmektedir. Çoğunluğu bu ülkelerden olmak üzere bütün ülkelerle ticaret yapılmaktaydı. Bu ülkelerin tacirleri yanlarındaki dünya zenginliklerini ile beraber Bağdat'a gelir ve dolayısıyla dünyanın bütün zenginlikleri burada toplanarak Bağdat'ı bir bereket dünyası haline getirirdi. Bağdat'ta her ülke tacirinin kendilerine has mıntıkları bulunmaktaydı. Dünyanın başka bir şehrinde böyle bir şeyle karşılaşmak neredeyse imkânsızdı⁴⁸*" diyerek, Bağdat'ın iktisadi hareketliliğini bize açıkça tasvir etmektedir.

⁴⁰ Yâkût, *Mucem*, c. III, s. 284-288, c. V, s. 212; Mısırî, *a.g.e.*, s. 95-97.

⁴¹ 1 Zira' = 80 cm. olarak hesaplanmıştır. Bkz; Serdar Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1995, s. 293.

⁴² Adam Mez, *a.g.e.*, s. 541.

⁴³ Kelvaze; Bağdat'a yakın bir nahiyedir. Bağdat'ın doğusunda yer almaktaydı. Yine buranın bir kısmı Bağdat'ın doğusuna, bir kısmı ise Bağdat'ın batısına düşmekteydi. Yâkût el Hamevi; *Mu'cemu'l-Buldân*, c. IV, s. 447.

⁴⁴ Yâkût, *Mucem*, c. III, s. 283, c. V, s. 212; Mısırî, *a.g.e.*, s. 97-98.

⁴⁵ Muhammed b. Abdullah İbn Batûta, *İbn Batûta Seyahatnamesi*, (çev. Mümin Çevik), İstanbul, 1993, s. 153. Ayrıca bkz; Adam Mez, *a.g.e.*, s. 541.

⁴⁶ Burası Babu'l-Halbe, Babu'l-Ezc ve er-Reyyan arasında yer alan büyük bir alandı. Bu alanda çok sayıda çarşı yer almaktaydı. Buradaki çarşılar adeta bir şehir görünümündeydi. Yâkût, *Mucem*, c. IV, s. 377.

⁴⁷ Yâkût, *Mucem*, c. II, s. 448; Mısırî, *a.g.e.*, s. 98.

⁴⁸ Ya'kûbî, *a.g.e.*, s. 17.

Gerek İslam dünyasının doğusundan ve batısından gelen ürünleri, gerekse dünyanın farklı bölgelerinden getirilen ticari emtiaları, çarşılarında tüketiciye sunan Bağdat, özellikle VIII. ve IX. yüzyıllarda cam sektöründe de önemli bir yere sahipti. Birçok ülkeye kaliteli camdan yapılan ürünler ihraç edilmekteydi. Yine Bağdat, inci endüstrisinde ve inciden süs eşyaları işleme sanatında da büyük bir gelişme göstermişti. Öte yandan burada hammadde olarak gelen değerli taşların işlendiği çok sayıda atölyeler bulunmaktaydı⁴⁹. Yine bu dönemde Iraklı dokumacılar tekstil sanayi alanında da büyük aşama kaydetteler. Özellikle saraylarda yaşayan hükümdar hanımlarına ve cariyelerine pahalı kumaşlardan elbiseler hazırlıyorlardı⁵⁰. X. yüzyılın sonlarına doğru yazılan *Hudûdu'l-Âlem* adlı eserde, “Bağdat’ta dünyanın her tarafına ihraç edilen macunların yanında, pamuklu eşyalar, ipek tekstiller, makine ile yapılan kristaller ve sırlı seramik üretilir”, denmektedir⁵¹.

XII. yüzyılın sonlarına doğru Bağdat’a uğrayan Benjamin ve Petachia isimli seyyahların verdiği bilgilere göre, etrafı ancak üç günde dolaşılabilen bu büyük şehrin ticaret semti olan Kerh’te yirmi sekiz kadar sinagog bulunmakta ve binlerce Yahudi’nin yaşadığı bu yere çeşitli yerlerden ticaret için gelen çok sayıda tüccar vardı⁵². Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Bağdat şehri ticaretinde Yahudiler önemli bir yere sahipti.

Adam Mez, Samsat’tan itibaren müsait olan Fırat nehrinin Suriye ile Bağdat arasındaki trafiği temin ettiğini belirttiikten sonra, Dicle nehri üzerindeki yoğun trafiği Venedik’e benzetmektedir. Verdiği bilgilere göre, Bağdat’ın ticaret malları taşımacılığının üçte ikisi nehirler vasıtasıyla yapılmaktaydı. Öyle ki bu yük gemileri birçok çarşılaraya yapılan kanallar vasıtasıyla yanaşarak yüklerini indirebilmekteydi. Verilen rakamsal bilgiye göre Bağdat’ta yolcu ve yük taşımacılığında kullanılan tekne sayısının, IX. asrın ikinci yarısında 3.000’e ulaştığı ve günlük gelirlerinin de 90.000 dirhem olduğu tahmin edilmektedir. Kanallar üzerindeki kara ulaşımı ise yüksek kemerlerle sağlanıyordu⁵³.

Nüfusu bu derece yoğun olan bir şehrin, çok sayıda çarşı ve pazara ihtiyaç duyması gayet normal bir durumdur. Böylelikle Bağdat dünyanın en büyük ticaret merkezi haline geldi. Öyle ki az sayıda bulunan değerli birçok malın toplandığı Bağdat çarşıları, doğudan ve batıdan gelen mal fiyatlarının belirlenmesinde söz sahibiydi. Bağdat’a gelen mallar, geldikleri yerlerden ziyade Bağdat çarşılarında daha çok miktara ulaşmaktaydı ki, bu durum çarşılardaki ticaret mallarının yoğunluğunun en önemli kanıtıdır. Bağdat çarşıları, tüccarlar ve ihtiyaç sahipleriyle dolup taşmaktaydı. Bakırcılar çarşısına giren birisi buradaki çekiç darbelerinin gürültüsüyle irkilirdi. Buradaki sanayi erbabı, demiri ve çeliği çeşitli safhalardan (soğutma, cilalama, çekiçleme... vs.) geçirerek, bıçak, anahtar, kılıç... vs. aletleri imal etmekteydiler. Demircilerin madenleri tava getirmek amacıyla yaktıkları ateş, iç yağ ve katran gibi katkı maddeleriyle zenginleştirildiğinden, dükkânlarda yanan ateş, çarşıda adeta bir ışık huzmesi ortaya çıkarıyordu. Terzilerin yer aldığı Sûku’l-hayyatın çarşısında ise, kumaşlar vezin ile satılmaktaydı. Ayakkabı imalatının yapıldığı çarşıda ise nalın ve çarıklar gayet ihtimam gösterilerek imal edilmekteydi. Çömlekçiler çarşısında toprağa türlü şekiller verilerek üretilen çömlek kaplar ise Bağdat çarşılarının bir diğer güzel yanını ortaya çıkarmaktaydı. Deve, eşek, katır, gibi yük ve binek hayvanları, çarşılaraya ait caddenin ortasında sıra halinde durmakta ve bu hayvanların üzerinde asılı olan zillerin çıkardığı sesler ve pazarda dolaşan seyyar satıcıların bağırışları adeta ortalığı ses cümbüşüne boğmaktaydı. Yine bunların arasında, nehir kıyısı boyunca bıkıp usanmadan hareket eden nehir gemi kaptanları ve mal taşıyan hamal taifesi de bulunuyordu. Bu durum Bağdat’ta rutin olarak her gün tekrarlanıyordu⁵⁴.

⁴⁹ Abdulhalik Bakır, *Taş ve Toprak Ma’mulleri Sanayi*, Ankara, 2001, s. 123, 147, 215.

⁵⁰ Bakır, *Tekstil*, s. 127.

⁵¹ V. Minorsky, *Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşriki ile'l-Magrib* (çev. A. Duman-M. Ağarı), İstanbul, 2008, s. 96.

⁵² Tudela’lı Benjamin, *a.g.e.*, s. 66-67, 99.

⁵³ Mez, *a.g.e.* s. 472, 551; Elisseef, *Fiziki Plan*, s. 133.

⁵⁴ Mısıfı, *a.g.e.*, s. 99-100.

Bağdat çarşılarında daimi olarak satış yapan dükkân ve depo sahipleriyle birlikte, satış yapan seyyar satıcılar da vardı. Bu seyyar satıcılar, Bağdat cadde ve sokaklarında dolaşmaktaydılar. Bazen bunlardan birileri çarşının bir köşesinde oturup malını satmak için bağırır, bazen de mescitlere gidip orada namaz kılanlara elindekini satmaya çalışırdı. Bazen bu satış şekli şikâyet konusu olmaktadır. Nitekim durumdan hoşnut olmayan esnaf, kendi yakınlarında bulunan seyyar satıcıları, dönemin halifesi el-Mustencid'e (554-564/1160-1170) şikâyet ettiler. Bunun üzerine halife onların talebini değerlendirerek, Kadı'l-kudat İbnu's-Sekâfi'ye; çarşılarında, cami avlularında ve yollarda oturmak suretiyle satış yapan seyyar satıcılara yasak getirmesini, emretti. Aynı şekilde Kadı'l-kudat insanların çarşılarında dolaşımını kısıtlayan tezgâhların içeriye çekilmesini de emretti. Seyyar olarak satış yapanların başında meyân şerbeti satan meşrubat satıcıları gelmekteydi. Bu meşrubat satıcıları, müşteri çekmek maksadıyla, kendi dış görüntülerine ve meşrubat sattıkları kaplarına oldukça fazla özen göstermekte ve kaplarını parlatmaktaydılar. Ayrıca sattıkları içeceklere misk serpiyor ve bu meşrubatları cam bardaklarda müşterilerine ikram ediyorlardı. Aynı şekilde seyyar olarak ilaç, yemek ve hatta kitap satanlar da vardı. Bağdat'ın kuruluşundan itibaren uzun bir süre batı tarafındaki Kerh çarşılarının daha kalabalık olması, buranın ticarî ehemmiyet açısından doğu yakasına göre daha önemli ve daha hareketli olduğunu göstermektedir⁵⁵.

X. yüzyılda İslam memleketlerinde ticaret iftihara şayan bir manzara arz etmekte, İslam dünyasının gemileri ve kervanları dünyanın her tarafına seyrü sefer yapmaktaydı. Müslümanlar bu dönemde dünya ticaretinde söz sahibiydi ve Bağdat ile İskenderiye şehirleri o zamanki insanların ihtiyaçlarını karşılayan lüks malların fiyatlarını tespit ediyordu⁵⁶. Çünkü bu yüzyılda Kuzey Rusya bölgeleri, Çin ve Hindistan (Gazneliler)'in önemli bölgeleri İslam ticareti alanına girdi. Aynı yüzyılda dinar ve dirhem Bağdat'ta tedavülde olup, her ikisinde para olarak ticarete geçerliydi. Bozuk para birimi olarak da fels kullanılıyordu. Uzak mesafelerdeki irsaliyeler için süftece (kredi mektubu) ve sakk (ödeme emri) gibi önemli belgeler de kullanılıyordu⁵⁷.

IX. yüzyılda Abbasilerde ticaretin gelişmesi ve büyük teşebbüslere girişilmesi İslam dünyasında bankacılık müessesesinin doğmasına da zemin hazırladı. Sarraf, sermaye sahibi zengin tüccarlara dayanmak suretiyle bankacı haline geldi. Zira, o zamandan beri merkezi Bağdat'ta, şubeleri Abbasî devletinin diğer şehirlerinde bulunan, bankalar, çekler, kredi mektupları vs. gibi gelişmiş sistemin varlığı bilinmektedir. Bu sistem o kadar gelişmişti ki Bağdat'ta yazılan bir çek Fas'ta ödenebiliyordu⁵⁸.

Çarşıların İdaresi:

İslam şehirleri, Avrupa'daki benzerlerinin aksine, belediye özerkliği ve mahalli özyönetimden farklı temellere dayanarak düzenlendiğinden, yasal ve idari kurumların Avrupa belediyelerinde olduğu gibi temsili bir vasfı yoktu. İslam şehirlerinde yasal ve idari kurumların yöneticileri halife ya da Sultan'ın temsilcisiydiler ve dolaylı olarak halifenin veya valilerin denetiminde şehri idare ediyorlardı⁵⁹.

İslam inancındaki "iyiliği emretme ve kötülüğü nehyetme" ilkesi çerçevesinde şehir hayatında, bireysel sorumlulukla birlikte, halife, sultan, vali veya onun tarafından atanan birisinin atadığı *muhtesib*, *'amil 'ala's-sûk*, hukuki olarak kamu menfaatlerini gözetmek üzere sorumluydu. Bundan dolayı da bu göreve daha ziyade hukukçular (fakihler) tayin edilirdi. Muhtesib'in pek çok toplumsal görevleri yanında, çarşı ve pazaryerlerindeki ölçü, tartı, imalat ve sergilerde ticarî işlemlerin dürüstçe yürütülmesini sağlamak, hilekârlık, fahiş fiyatla mal satma ve karaborsacılığı engelleme, kalite kontrolü, pazaryerlerinin temizliği vs. görevleri üstlenirdi. Mesleği gereği muhtesib hukuk bilgisine sahip ve zanaatların işleyişinden haberdar olması gerekirdi. Bu çerçevede

⁵⁵ Mısri, *a.g.e.*, s. 100-101.

⁵⁶ Adam Mez, *a.g.e.*, s. 534.

⁵⁷ Mez, *a.g.e.*, s. 534-538.

⁵⁸ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar* (çev. H. Dursun Yıldız), İstanbul, 2000, s. 125.

⁵⁹ Muddazir Abdurrahim, "Hukuki Kurumlar", *İslam Şehri*, (çev. Elif Topçugil), İstanbul, 1992, s. 52-53; Muammer Gül, "İslam ve Şehir", *Muhafazakâr Düşünce*, Yıl, 6, S. 23, Ocak-Şubat-Mart, 2010, s. 75.

işlerin yürütülmesinde kendisine yardımcı olan pek çok görevliler (emin) vardı. Bazen pazarlarda özel amiller bulunurdu. Koyun pazarı amili veya köle pazarı amili gibi. Ayrıca diğer meslektaşlarını denetleyerek kendisine rapor eden, her zanaatın tecrübeli arif lerinin oluşturduğu 'urefa da ona yardımcı olurdu. Yine zanaatkârların hükümet tarafından atanan şeyhleri ve her sınıfın standartları ve fiyatları kontrol eden yaşlı tecrübeli kimselerden seçilen ustaları (muallimleri) vardı. Şayet muhtesib çözemediği bir hukuki durumla karşılaşır ise konuyu müftüye götürürdü. Devlet, zanaatları hem kendi içinde hem de kamuyla ilgili faaliyetlerinde denetlemeye ve böylece tüketiciyi korumaya çalışmıştır⁶⁰. Mesela, köle pazarı ile ilgili olarak Bağdat'ta 367/977 senesinde çıkarılan bir emirname; ahlaki kötü olarak tanınan alıcı ve satıcıların müsamaha gösterilmeksizin pazardan uzaklaştırılması emredilmekte, yine bu emirname her türlü şüpheli muamelenin önlenmesi, dokuma tesislerindeki müfettişlerin kumaşların saf, doğru ve dayanıklı olmasına dikkat etmeleri ve elbise halı, bayrak ve kurdelelerde halifenin isminin yazılması istenmektedir.⁶¹

Zanaatkârlar (esnaf) da kendi aralarında örgütlenmişlerdi. "İktisadi Kurumlar" adlı makalenin yazarına göre yüksek rütbeli ordu ve ulema dışındaki kent nüfusu zanaat ve sanatlarına göre loncalarda örgütlenmişti. Buna Gayr-ı müslimler de dâhildi. Ancak loncaların teşekkül ve icraatların ne zamandan beri var olduğuna dair net bir bilgi verilmemektedir⁶². Zanaat erbabı arasında bazen mezhebe dayalı bazen de farklı nedenlerden dolayı kavgalar çıkardı. Miladi 374/984 yılında Büveyhîler ipek ve pamuğa ek vergi koyduklarında, Bağdat'taki zanaatçılar vergiler geri çekilene dek isyan ettiler. Tüm bunların neticesinde sadece ibrişimden yapılan elbiselere öşür vergisi konuldu ve satışı yapılan kumaşlara damgalama uygulaması getirildi. Esnaf teşekküllerinin IX. yüzyıldaki bu ve benzeri gelişmeler sonucu Bağdat'ta örgütlendikleri belirtilmektedir⁶³.

200-205/815-820'li yıllarda Emin ile Me'mun arasında yaşanan iç çatışmalardan dolayı Doğu Bağdat ve Kerh semti büyük zarar gördü. Aynı yüzyılın sonlarından itibaren kanalların ihmali neticesinde meydana gelen sel ve yangınlarda binlerce ev hasar gördü.⁶⁴

Büveyhiler idaresi çarşı imaretine önem vermesine rağmen X. yüzyılın ortalarına doğru Bağdat'ta ortaya çıkan aralıklarla bir asır devam eden doğal felaketler ve mezhep çatışmalarında (sünnî-şîî) muhteşem Pazar olan Bâbu't-Tâk yakılıp yıkıldığı gibi çok sayıda çarşı ve işyeri tahrip oldu Bu ortamdan yararlanan ayyarûn çeteleri çarşı ve pazarları uzun süre yağmalamaya devam etti. Bu kesim özellikle zengin tüccarı soyup pazarları haraca bağladılar. Böylece batı kesimi harabe haline gelmeye başladı. Buna mukabil şehrin doğu tarafında gelişme ve genişleme görüldü. Dolayısıyla bu kez de Bağdat'ın doğusunda çarşılar inşa edilmeye başlandı. Moğolların Bağdat'ı ele geçirmesine az bir zaman kala Bağdat'ta yeniden mezhep çatışmaları ve ayyarûnun yağmalamaları ortaya çıktı. İlerleyen süreçte Bağdat'ın doğu yakasının da tahriplere maruz kaldığı ve bu dönemde de çarşı ve ekonomik hayatı etkileyen benzer şekilde, yani siyasi çekişmeler ve iktidar değişikliklerinden kaynaklanan tahribatlara maruz kaldığı, görülmektedir. Kısaca bundan sonra artık Bağdat hiçbir zaman eski ihtişamlı görüntüsüne ulaşamadı⁶⁵.

SONUÇ

Genel olarak İslam şehirlerinde çarşının ayrı ve önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Bunun böyle olmasında ilk Müslümanların ve Arap Yarımadası'nda yaşayanlar için ticaretin temel geçim

⁶⁰ Ğazi İnaye, *Davabitü Tanzimi'l İktisat fi's-Suki'l İslami*, Beyrut, 1992, s. 49-51; Michon, *a.g.e.*, s. 44; Abdulaziz ed-Dürî, "Hükümet Kurumları", *İslam Şehri*, s. 69, 77, 80; Muddazir, *a.g.e.*, s. 56. Geniş bilgi için bkz; Eş-Şeyzeri, *İslâm Devletinde Hisbe Teşkilâtı*, İstanbul, 1993.

⁶¹ Mez, *a.g.e.*, s. 472.

⁶² Yusuf İbiş, "İktisadî Kurumlar", *İslam Şehri*, İstanbul, 1992, s. 157-172. Ayrıca bkz; Lewis, *a.g.e.*, s. 129.

⁶³ Dürî, "Hükümet Kurumları", s. 77-80; Bakır, *Tekstil*, s. 125; Muammer Gül, "Ortaçağ İslam Tarihinde Sosyal Sınıfların Tarihine Bir Bakış: Ahdas Hareketi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. V, S. 7, Mayıs, 2002, s. 75-76.

⁶⁴ Dürî, "Bağdat", *DİA*, c. IV, s. 429-430.

⁶⁵ Dürî, "Bağdat", *DİA*, c. IV, s. 430-433; Dürî, "Hükümet Kurumları", s. 74-75.

kaynağı olması, Hz. Peygamber'in tacir olması ve bu mesleğin İslam kaynaklarında övülmesi gibi nedenler gösterilmektedir.

Bununla birlikte Bağdat çarşılarının diğer İslam şehirlerine göre daha canlı ve aktif olmasında; şehir çarşılarının bir plan ve program dâhilinde inşa edilmesi, hilafet merkezi olmasından dolayı sermaye ve nüfus yoğunluğunun yüksek olması, Fırat ve Dicle nehirleri ve bunlara bağlı olan kanallar vasıtasıyla rahat ve kolay bir ulaşım trafiğine sahip olmasının yanında yine bu nehirler vasıtasıyla hem deniz hem de kara ticaretine bağlı uluslararası güzergâhlara bağlı bir konumda bulunması ve çok uluslu bir ticaret kültürüne sahip olması gibi nedenler, sayılabilir.

Bağdat çarşıları -diğer İslam şehirlerinde de mevcut olduğu üzere- ilk etapta daha çok şehir kapıları ve bu kapılara bağlı olarak takip eden ana caddeler üzerinde konuşlandıkları bu ana caddeye açılan sokaklarda ya da farklı mekânlarda müstakil çarşılar olarak inşa edildiler. Daha sonraları temizlik veya gürültü gibi hususlar göz önüne alınarak çarşılar merkezden uzağa doğru kaydırıldılar. Bağdat çarşıları için dikkati çeken en önemli hususlardan biri -diğer şehirlere göre- caddelerin son derece geniş bırakılmasıdır.

Cadde ve sokaklarda yer alan daimi çarşılar yanında haftanın belirli günlerinde kurulan pazaryerleri de bulunmaktaydı. Öte yandan çarşılar ihtiyaca cevap vermediği takdirde devlet tarafından yeni çarşıların inşa edildiği, yine zamanla artan ihtiyaca göre, çarşı yerlerinin değiştirilip yerlerine daha kapsamlı binaların inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Çarşıların sorumluluğu en üst makam olan halife ve onun atadığı memurlar tarafından denetlendiği, idare, çarşılarla ilgili herhangi yeni bir vergi veya yeni bir yasa (kural) çıkarılmak istendiğinde, hukuki yönü danışılmak suretiyle hareket edildiği görülmektedir.

Normal şartlarda İslam şehirlerindeki çarşılarda piyasa ekonomisi yürürlükte olup arz ve talebe göre fiyatlar belirlenirdi. Buna mukabil, fiyatlar müdahale ile sabitleştirilebilir ya da bloke edilebilir ve bu her ürüne uygulanmazdı. Bu konuyu inceleyen Ğazi İnaye, mezhep ve ulemanın bu konudaki farklı görüşlerini aktardıktan sonra, devletin fiyatlara müdahale etmesi konusunda şöyle bir neticeye varmaktadır; ulema, normal şartlarda devletin fiyatlara sınırlama getirmesinin caiz olmadığına müttefiktirler. Hatta öyle ki, bunu zulüm olarak değerlendirmektedirler. Ancak kamu maslahatı söz konusu olduğunda bu zararı onlardan bertaraf etmek için devlet başkanının fiyatlara sınırlandırma getirmesi caizdir, hatta bu zorunludur⁶⁶. İdarenin fiyatları sınırlama yetkisi genellikle karaborsa ve kıtlık dönemleriyle sınırlıdır⁶⁷.

KAYNAKLAR

eL-ABBÂDÎ, Ahmed Muhtar; *Fi't Tarîhi'l Abbasî ve'l Fatimî*, Beyrut, 1971. ABDURRAHİM, Muddazir; "*Hukuki Kurumlar*", İslam Şehri, (çev. E. Topçugil), İstanbul, 1992.

eL-BAĞDADÎ, Ebu Bekr Ahmed b. Ali Hatip el-Bağdadi, *Tarih Bağdad*, c. I-XXIV, Kahire, 1951.

BAKIR, Abdulhalik; *Itriyat, Gıda İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000.

BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005.

BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, Ankara, 2001.

BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I-II*, Ankara, 2008.

İBN BATÛTA, Muhammed b. Abdullah; *İbn Batûta Seyahatnamesi*, (çev. Mümin Çevik), İstanbul, 1993.

eL-BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya; *Fütûhu'l-Büldan*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara, 2002. CAN, Yılmaz; *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara, 1995.

CHALMETA, Pedro; "*Pazarlar*" *İslam Şehri*, (çev. E. Topçugil), İstanbul, 1992.

⁶⁶ İnaye, a.g.e., s. 63-69. Ayrıca geniş bilgi için bkz., İbn Teymiye, *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe* (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul, 2001, s. 37-39, 49-60.

⁶⁷ Chalmeta, "*Pazarlar*", s. 146-147.

- ÇELEBÎ, Ahmed; “et-Tarihu’l-İslâmi ve’l-Haderatü’l-İslamiyye”, *D.G.B.İ.T.*, c. III, s. 367.
- eD-DİNEVERÎ, Ebu Hanife Ahmet b. Davud, *Ahbâru’t Tivâl*, Beyrut, ts.
- eD-DÛRÎ, Abdulaziz; “Bağdat”, *DİA*, c. IV, İstanbul, 1991.
- eD-DÛRÎ, Abdulaziz; “Hükümet Kurumları”, *İslam Şehri* (çev. E. Topçugil), İstanbul, 1992.
- ELİSSEEF, Nikita, “Fiziki Plan”, *İslam Şehri* (çev. E. Topçugil), İstanbul, 1992.
- İBNUL ESİR, Ali b. Muhammed; *el-Kâmil fi’t-Târih*, (trc. A. Ağırakça - A. Özeydın), c. I-XII, İstanbul, 1985.
- GÛL, Muammer; “Ortaçağ İslam Tarihinde Sosyal Sınıfların Tarihine Bir Bakış: Ahdas Hareketi”, *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. V, S. 7, Mayıs, 2002.
- GÛL, Muammer; “İslam ve Şehir”, *Muhafazakâr Düşünce*, Yıl 6, S. 23, Ocak-Şubat-Mart, 2010.
- eL-HAMEVÎ, Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût; *el-Mucemu’l-Büldân*, (nşr. Muhammed Abdurrahman Meraşali) Beyrut, 2008.
- HASAN, İbrahim Hasan; *İslam Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit), c. I-VI, İstanbul, 1987.
- HINZ, Walther; *İslam’da Ölçü Sistemleri* (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990.
- eL-HUDARÎ, Muhammed; *Muhâdarâtü Târîhu’l-Umemi’l-İslâmiyye: ed-Devletü’l ‘Abbâsiyye*, Kahire, ts.
- eL-KAZVÎNÎ, Zakeriyya b. Muhammed; *Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd*, Beyrut, 1969. LEWIS, Bernard; *Tarihte Araplar*, (çev., H. Dursun Yıldız), İstanbul, 2000.
- İBİŞ, Yusuf; “İktisadî Kurumlar”, *İslam Şehri*, (çev. E. Topçugil), İstanbul, 1992.
- İNAYE, Ğazi; *Davabitü Tanzimi’- İktisat fi Suki’l-İslâmî*, Beyrut, 1992.
- MEZ, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti-İslam Rönesansı*, (trc. Salih Şaban), İstanbul, 2000.
- MICHON, J. J. ; “Dini Kurumlar”, *İslam Şehri*, (çev., E. Topçugil), Ağaç Yay., İstanbul, 1992.
- MISRÎ, Hüseyin Ali, *Ticâretü’l-‘Irak fi’l-‘Asri’l-‘Abbâsî*, İskenderiyye, 1982. İBN MİSKEVEYH, Ebû Ali b. Muhammed; *Tecâribü’l-Ümem ve Teâkibü’l-Himem*, (thk. Seyyid K. Hasan), Beyrut, 2003.
- MUTÇALI, Serdar; *Arapça Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1995.
- Müellifi Meçhul, *Hudûdü’l-Âlem mine’l-Meşrik ile’l-Magrib* (Yay. Haz., V. Minorsky, Çev. A. Duman-M. Ağarı), İstanbul, 2008.
- İBN TEYMİYE; *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe*, (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul, 2001.
- LE STRANGE Guy; *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford-London, 1924.
- eŞ -ŞEYZERÎ, *İslâm Devletinde Hisbe Teşkilâtı*, İstanbul, 1993.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerîr; *Târîhu’t-Taberî “Târîhu’l-Umem ve’l-Mulûk”* (thk. Muhammed Ebu’l Fadl İbrahim), c. IX, Beyrut, 1962.
- TUDELA’LI BENJAMİN-Ratisbon’lu Patachia; *Ortaçağ’da İki Yahudi Seyyah’ın Avrupa, Asya ve Afrika Gezileri* (çev. Nuh Arslantaş), İstanbul, 2001.
- ÛLKEN, H. Ziya; *Doğu Uygarlığının Yükselişinin Tarihsel Nedenleri*, İstanbul, 2009. YA’KÛBÎ, Ahmed b. İshâk b. Cafer; *Kitabü’l-Büldân* (Türkçe trc. Murat Ağarı), İstanbul, 2002.